

MARCELIJUS MARTINAITIS – SAŽINĖS IR ŽEMĖS POETAS

Rinkinyje *Toli nuo rugių* dar kartą išskyla viena iš jau anksčiau pažintų esminių Martinaičio poezijos savybių, būtent, kad tai yra svarbi poezija, ką nors reiškianti žmogui ne tik pati savimi, kaippo menas, bet ir už meno, kaippo žodžių žaismo, ribų. Ši reikšmė glūdi ne apskritai idėjinėj, bet savitoj moralinėj plotmėj – Martinaičio poezija kreipiasi į žmogaus sąžinę tik jai vienai ypatingu būdu. Moralizuojantis menas dažnai būna visai teisėtai suprantamas kaippo didaktika, sueiliuoti pamokslai, tik minimaliai arba ir visai nepoetiški. Martinaičiui išeina atvirksčiai: poezija visa savo menišką esmę ne pradingsta, bet įsikūnija moralinėj dimensioj, kur mūsų dvasią pasitinka savęs ieškančios ir sąžinė, ir meilė, ir tiesa.

Kaip tai konkrečiai suprasti? Gal geriausiai pažvelgus į pačios Martinaičio poetinės kalbos išskirtines savybes. Dažniausiai suvokiame, kad šalia specialaus ritmo, rimo, garsų pasikartojimų ir kitos „orkestracijos“ poetinė kalba skiriasi nuo kasdieninės taip pat ir metaforomis bei įvaizdžiais, sukurtais pagal logiką turinčią savitą prasmę meniniam tekste. Martinaičio metaforos pasižymi tuo, kad užuot aprašius kokį nors dalyką kitu žodžiu, perkeltine prasme, kalba pasilieka tiesioginė, bet aprašo ne pačius daiktus, o jų reikšmę moralinėj plotmėj, kai pati toji plotmė išryškėja iš viso eilėrašcio, ir daugiau, iš visų kuria nors viena tematika sujungtų eilėraščių konteksto. Sakykim, Martinaitis rašo:

*Lyg džiovininkas, grįžęs mirt, žiūriu su gauduliu,
kaip karvės tešmenis per vešliąžole velka,
kaip šqla nukirpta avelė, kaip ji glaudžias
prie kelių nedrąsiai mergaitei.*

(p. 6)

Gražiai matome tą avelę, truputį lyg gaila jos, lyg ir komiška žiūrėti į ją kartu su ta mergaite, kad jos abi viena į kitą panašios, bet tuo tarpu čia nežiūrime kokios nors metaforinės, perkeltinės prasmės. Tačiau eilėrašcio kontekste tokia prasmė įtaigojasi, kada toliau skaitome:

*Ir čia buvau aš ištremtas tiesos,
kurioj ieškojau meilės,
bet tiesoje aš meilės neturiu
taip kaip ir meilėje nėra tiesos.*

(ten pat)

Tiesa ir meilė, ir nekalta mergaitė, nekalta avelė – kuriasi kažkas daugiau negu tik laukuose sutikta mergaitė su gyvulėliu, ryškėja kažkokia simbolinė plotmė, kažkas jau pažįstamo iš literatūros ir religijos. Kas būtent – pradeda atsiskleisti su eilutėmis:

*ir noriu be kaltės žiūrėti, kaip virpuliu per gyvulį
mirtis lyg šventas jausmas pereina.*

(p. 7)

Prieš mus – auka, nes tik aukodami mes žudome be nuodėmės. O jau auka yra taip pat ir Dievo Avinėlis, kuris, prisimenam, naikina pasaulio nuodėmes. Dar vienas momentas paskutiniame posmelyje:

*Mane kaip tremtinį laukais palydi vieniša,
priklydusi ir nežinia kieno avelė.
Ir štai ją matau, kad niekad nenuėisiu to atstumo,
kurį jau įveikiau
(ten pat)*

įveda tremties tematiką, siedamas ją su aukos, kaltės, mirties ir meilės motyvais per tą pačią, tik dabar „priklydusią“, savo simbolinės reikšmės pagrindą nelyg praradusią avelę.

Kas čia vyksta? Aišku – kad eilėraštis, nevarojant įprastinių metaforizacijos priemonių, įgyja daugialypį prasminį klodą, kurio patys plačiausi rėmai apima amžinuosius ir visuotinius žmogaus kaltės, tikėjimo, mirties ir meilės klausimus, žmogaus moralinio priklausomumo žemei, t. y. teisės būti savo namuose, klausimus. Bet kodėl tokie platūs akiračiai, atrodytų, kukliam eilėraščiui apie tėviškės laukus?

Nepaisant to, kad eilėraštis sudaro baigtą struktūrinį vienetą, atsakymo tenka ieškot už jo vieno ribų, bendram besiplėtojančios tematikos kontekste. Pirmojo eilėraščio įvaizdis „mirtis“ antrame pasipildo krauju:

*Klausais įsitempus – link saulės,
kur tavo tėvynė išaugo
gražiai apdainuota – iš kraujo,
sužeisto tavo krauju.
(p. 8)*

Kieno tai kraujas? Kas ta avelė, kur dingo ta nekaltoji mergaitė? Štai – pasibaisėtinas atsakymas:

*Tai buvo mėlynas dangus į Jurbarką
į Jurbarką aguonų eisena
tylėjimas į Jurbarką ant slenksčio
Tai bavo vakaras į Jurbarką
tai žvyrduobės į Vokietiją žydai
Jeruzalėn į Jurbarką nes buvo
dangus į Jurbarką ir šauksmas
sušaudymas Jeruzalėn į Jurbarką.
(„Jurbarko vieškelis“, p. 9)*

Ir jau dabar ta šalanti avelė, ta mergaitė labai greitai vaizduotėje pasikeičia į žmones, laukiančius šūvio rytmečio ar vakaro kruvinam šaltyje. Ir žemės, kurioje tylėjome, kada tas viskas vyko, nebėra:

*Iš čia nė vienas niekur neišeisim!
iš čia su šuliniais teatsitraukia
kalba, aguonų eisena, galvijai,
kurie vieni tebus išgelbėti, teatsitraukia
dangus į Jurbarką. –*

*Panaikinta bus ta vieta, kurioj mes esam –
čia niekada daugiau neturi būti žemės!*

*Duris užverkite į Jurbarką kad laikas
į Jurbarką kad atsitrauktų laikas
kad laikas po Jeruzalės kad laikas*

po mirusių po Jurbarko po mūsų.

(ten pat)

Tarytum katastrofa, kaip atsivėrus ir prarijus žemė, mus iš visur apgaubia ši tragiška kaltės apoteozė, ir mes žinome, kokias pasaulio, mūsų nuodėmes Jeruzalėj numiręs Avinėlis naikina, kada per jį „mirtis lyg šventas jausmas pereina“. Bet tie aukotojai, tie, pakėlę prieš žmogų-žydą-brolį ginklą, kas jie – ar Abelis, ar Kainas? Ir tada: jei Kainas tapo tremtiniu, tai ar ne ta kita, šventa aukos idėja dabar seka nelyg „priklydusi avelė“ autoriaus kaltąjį „aš“? Ir ar nekyla dar klausimas, kaip tolesniam eilėraštyje sakoma:

Ir tada

rugio paklausčiau:

ar šita kalba aš kalbu,

ar tautybės esu tos pačios –

kaip ir žemė?

(p. 11)

O kita vertus, ar ne tiesa, kad pralietas brolio kraujas vis dėlto yra iš esmės ir *mūsų* kraujas? Šitaip keletu viena tematika sujungtų eilėraščių įvaizdžiai pradeda sietis ir formuotis į bendrą prasminę struktūrą, prasminę šiuo atveju ne tuo, kad duoda atsakymus, bet kad iškelia klausimus. Pats didžiausias klausimas šitokioj perspektyvoj ir kartu viena iš giliausių Martinaičio poezijos dimensijų yra: ar gali žemė iš viso būti šventa? Sakėme, kad Martinaičio poezija kreipiasi į žmogaus sąžinę tik jai vienai savybingu būdu. Koks tai būdas, dabar jau galime atsakyti pažymėdami, kad jo giluminių moralinių klodų kontekste metaforinės kalbos funkcijas atlieka tiesioginė kalba tuo, aišku, poetizuodamasi ir kad tie patys klodai iškyla ne tik viename eilėraštyje, bet keletu tematiškai susietų eilėraščių sąveikoje. Galime dar pridėti, kad didelėje emocinėje įtampoje Martinaičio poetinė kalba pasiekia metaforinės konstrukcijos tiesiog laužydama gramatinės normas: „Tai buvo mėlynas dangus į Jurbarką“. Suteikdamas statiškam dangaus skliautui kryptį, poetas duoda jam ir judesį: o šis veda tiesiai į sąžinės tragediją. Tuo pačiu principu sąžinės metaforomis virsta ir „vakaras į Jurbarką“, ir visa tokiu kalbos normų pažeidimu besiremianti šio posmelio dinamika. Matome dar ir kitą poetinės kalbos savybę: toj pačioj nepakeliamoj jausmo įtampoje žodžiai pradeda kartotis, blaškytis, nelyg iš vietos į vietą mėtytųsi paklaikę žmonės: „kad laikas... kad laikas... kad laikas“ „po mirusių, po Jurbarko, po mūsų“. Tačiau tai iš tiesų ne chaosas, o pačios laiko dimensijos poetizacija, vadinasi, jos palenkimas poetinės kalbos dėsningumui, privertimas laiką, kaip ir vietą, ir net pačią būtį atlikti metaforų funkcijas didžiojo sąžinės konfrontacijoje su žmogaus istorija visatoje. Šitos priemonės, mūsų čia tik ryšium su rinkinio pradžioje esančiais eilėraščiais pastebėtos, iš tiesų įgalina Martinaitį pakloti pagrindą ir visam rinkiniui, visai jo poetinės kalbos struktūrai.

Žinoma, nei patys tie pasikartojimai, nei laiko plotmių perstatinėjamas, nei ir toji netiesioginė metaforizacija nėra poezijoje taip jau nauji dalykai, tačiau klausimas ne čia. Svarbu tai, kaip šios jau ir anksčiau kitų vartotos priemonės specialiai susijungia ir santykiauja Martinaičio poezijoje. Čia galima būtų sakyti, kad faktorius, jungiantis ir pačias poetines priemones, ir per jas išryškėjančią moralinę dimensiją, susideda iš netiesiogiai Martinaičio implikuotų apmąstymų apie pačią poeziją, apie tai, kas vyksta, kada jausmas tampa žodžiu ir ieško sau tikrovės.

Prasideda vis tai nuo momentų egzistencinėj vienatvėj, kada poeto „aš“ ieško santykio tarp gamtos, pasaulio ir savęs:

Neturiu kuo atsisteist

šitokiai vasaros nakčiai, –

net nepripjoviau jai šieno,

į obelį neįkabinau dalgio,

*neturiu nei lango atverti
į mėnesieną.*

*Koks aš nereikalingas
tokioms naktims –
nesu padaręs net liepto:
todėl neturiu ko galvot,
pasirėmęs turėklų,
ir neturiu dėl ko atsidust
tokią aukštą vasaros naktį.*

(p. 12)

Matosi, kad žodžio kūrimas Martinaičiui yra kartu ir tikrovės kūrimas, bet iš tiesų, tai dar ne viskas: tikrovės kūrimas yra kartu ir jos specialus pajutimas. Poetas čia stojasi į padėtį žmogaus, nepajėgusio pajusti nei to jau egzistuojančio dalgio, nei tilto, nei nakties, ir tą padėtį išsako nepajėgimu *sukurti* žodyje to, kas jau tikrovėje yra. Kitam eilėraštyje ši dilema išplečiama į sąvoką ieškojimo ir sau pačiam vardo:

*Eisiu akių su dangum –
viršum vieškelį,
eisiu ir eisiu – kiekvieno
prašydamas vardo.*

(p. 13)

Sodriai persunktas tokia dvasia yra ir eilėraštis „Prisiminimas“, nes ir ten tikrovės funkcijas atlieka pati kūryba:

*Kirsiu miške medį,
išsidrošiu sau tėvą,
atsupsiu kvėpavimą,
užsiauginsiu,
gražų vardą uždėsiu jam ant galvos,
išdrošiu vežimą,
o paskui vežimą – šunelį,
rytą išdrošiu,
kad būtų arkliai pakinkyti,
akis išrašysiu,
kad rytas vis auštų ir auštų
ir kad iš po kojų arkliams
paukštis ankstyvas pakiltų,
džiaugsmingai suklikęs gyvenimą.*

(p. 14)

Martinaitis, atrodo, gerai supranta jau ir seniau poetų bei kritikų pastebėtą artimumą ir būtiną atminties ir kūrybos ryšį, nes tai lyg veidrodiniai to paties vyksmo atspindžiai. Panašią lygtį čia cituojamas eilėraštis parašo ir tarp vaizduotės ir būties, išreikšdamas tai kaip santykį tarp žodžio ir daikto, gyvulio bei žmogaus. Ir dar toliau: šiame procese, kur atmintis yra kūryba, o žodis yra tikrovė, žmogus-kūrėjas savo žodžiu į tikrovę pats pavirsta:

Iš tavęs pasidarys sekmadienis

*su slenksčiu – į vieškelį, su vyšniomis
tau ant kelių, su ramunėm, nubrauktom
netyčia tau tarp kojų pirštų.*

*Iš tavęs pasidarys vidurnaktis
su šviesia ranka – kaip vieškelis.
Su sekmadieniu tu – kaip per slenkstį –
kaip vanduo tekėsi per mane.*

*Iš tavęs pasidarys gyvenimas
su lietum gale laukų.
Su balsu bus atviros langinės
ir su samana, minkšta kaip žodis.*

*Iš tavęs pasidarys man gaillestis –
kaip daina su gluosniu šalia kelio.
Rūpesčio bus pilnos rankos – kaip malonės
su tyliom sekmadienio akim.*
(p. 30)

Tačiau nereikia užmiršti, kad šiame sudėtingame kūrybos, atminties ir tikrovės santykiavime tebegalioja ir toji anksčiau aptarta sąžinės ir aukos, Kaino ir tremties, taigi ir vėl priklausomumo žemei, tematika. Taip grynai, atrodytų, estetinis klausimas giliau įsiprasmina moralinėj dimensijoje. Kaip tai išgyvenama, galime matyti štai kokiame posmelyje:

*Padėk man būt žmogum, tu vabalėli,
tu prilaikyk mane, kol prisikelsiu
su savo kryžiumi. Neįžiūriu,
ką mato mano akys.*
(p. 37)

O dar labiau tiesiogiai į visą „Jurbarko“ eilėraščių grupės tematiką atsiliepia posmelis, savyje iš naujo sujungiantis ir tėvynės, ir kraujo, ir kaltės klausimus kiek kitokiame – poeto pasikalbėjimo su gamtovaizdžiu kaip su sąžine – kontekste:

*Ir piktadario, velkamo žeme, klyksmu suklinka paukštis,
kaip dvasios praregėjimas tamsiais nueina slėniais,
ir augalas suklūsta: kraujo skonis
prie lūpų prisiliečia, kaip tėvynė.*
(p. 16)

Taigi matome, kaip dviejuose skirtinguose eilėraščiuose tas pats paukštis suklinka ir gyvenimą, ir sąžinę, o krauju pašventintoj moralinėj plotmėj – ir tėviškę, ir tėvynę. Iškyla mintis, kad tėviškė – žmogaus nekalto gimimo momentu jį supanti aplinka – netaps tėvyne, vadinasi, prasminga būtim, kol žmogaus kaltas, gyvenimas nebus atpirktas kūrybos pastanga, taigi naują tikrovę įkūnijančiu sąžinės balsu. Kaip minėjome, Martinaičio poezija yra iš tiesų svarbi žmogui, norinčiam savo dvasioje turėti namus, kas, žinoma, svarbu mums visiems.

Priklausomumas sąžinei ir žemei, taigi ir priklausomumas Lietuvai, Martinaičio poezijoje reiškia ir priklausomumą kaimui, visai organiškų vertybių sistemai, pasireiškiančiai paties poeto, kaip lietuvių, gyvybe ir augimu. Šiuo atžvilgiu Martinaitis yra tose pačiose gretose su daugeliu kitų dabartinės

Lietuvos poetų: su Geda, Blože, Algimantu Mikuta, Justinu Marcinkevičium. Skirtumas tarp Martinaičio ir kitų gal pastebimiausias ten, kur jis visą šią egzistencinę kaimo tematiką išreiškia ne tik santykiu tarp tikrovės ir eilėraščių personos – poetiškojo „aš“, bet ir santykiu tarp tikrovės ir kito, sugalvoto personažo, turinčio ir charakterį, ir dvasinį akiratį nebūtinai tą patį, kaip jį kuriančio poeto. Tas personažas, aišku, yra jau iš ankstesnių Kukučio baladžių pažįstamas žemaitis Kukutis, žmogum virtęs posakis, charakterizuojantis savaip suprastą lietuvių kaimiečio būdą.

Antroje šio rinkinio dalyje mes Kukutį ir vėl sutinkame, tokį pat neva žmogų, gal aitvarą, gal kauką, o iš tiesų – poetinę priemonę, neva sąmonę, savitą būdą žiūrėti į lietuvių kaip į kaimą, o į kaimą kaip į procesą, kuriame atsispindi istorijos ir to, kas turėtų būti moraliai vertingu žmogum, dialektika. Išeina, kad šis Kukutis yra tik kitas būdas svartyti tą pačią tematiką kaip ir pirmojoje rinkinio daly. Štai kaip tai konkrečiai atrodo:

*Manęs nepasidalino karaliai:
guldė mane į žemę
tiesiomis eilėmis
nuo Kionigsbergo iki Karaliaučiaus,
matuodami
savo karalystes
arba
kiek esu aplink žemę
aš pats,
paguldytas šalia vienas kito.
Taip ir tarnavau,
tai iš Kauno perbėgdamas nach Kowno,
tai sėdamas rugius
tarp Neries ir Vilijos,
tai saugodamas valstybių sandėlius
tarp Klaipėdos ir Memelio,
tai žymėdamas,
kiek yra kilometrų
ir kiek kilometrų yra atgal
per visą gyvenimą.
(„Bergždžia Kukučio duona“, p. 49)*

Beje, anksčiau aptartą santykį tarp poetiškų įvaizdžių, sąmonės ir tikrovės gražiai iliustruoja šio eilėraščio pradžia:

*– Gimiau duonkubily,
kada šimtas metų sukako
aplink žemę.

Įslinkdavau naktį kamaron,
išžįsdavau duoną,
lūpomis apčiuopdamas
apnuogintą ir paskrudintą krūtį.
Paskui niekas nesuprasdavo,
kodėl ji tokia sausa
kosti per naktį kamaroj
kaip džiovininkė.
(ten pat, p. 48)*

O ir vėl kitaip, veidrodinių priešpriešų principu pavirtusi poetinė kalba:

Važiuoja Kukutis ir kalba:

*– Kaip Lietuva panaši į Lietuvą!
Beržai! Ir beržai panašūs į beržus!
O dangus! Visada toks lietuviškas,
visai kaip dangus
viršum Lietuvos.*

Sukurtasis Kukučio charakteris Martinaičiui yra labai patogus kaip tik tam, kad išreikštų tą kaimišką, organišką pažiūrą į gyvenimą, tą priešiškomą miestui, kuris atsiskleidžia kaip satyra:

*Neleisti,
kad Kukutis su pilnu šiaudų vežimu
įvažiuotų
pro praviras gastronomo duris, kad Katedros aikštėj
susišauktų alkanas savo kiaules!*

*Neleisti,
kad pravažiuodamas
juvelyrinę parduotuvę, paliktų arkliamėšlį,
į kurį įstotų
Vilniaus gražiausia panelė!*
(iš eil. „Neleisti“, p. 69–70)

Šitoks Kukutis – lyg satyra, lyg groteskas, lyg kažkas giliai ir švelniai švento, sakykim, nelyg kokio kaimo dievdirdbio su meile vienoje figūroje išdrožtas gaudus Rūpintojėlis ir linksmas pagoniškas velnias – ir įkūnija beveik visai tobulai Martinaičio antrąjį poetiškąjį „aš“.

Nieko gal geriau ir apie Martinaitį kaip mylintį poetą negalima pasakyti už tuos žodžius, kuriuos Kukutis pasako apie save, savo gyvybę:

*Išleisčiau tave, gyvybe,
už avinėlių, už karvę,
išleisčiau tave už dainą
per nušienautus laukus,
pasikinkęs kumelę, išvežčiau
gražiai parėdytą – per kaimą.
Bet kaip mes abudu suvienyti,
kaip suvienija vargšų gyvenimą
maža jų šviesa, trumpa šiluma,
ilga jų vieatvė.*

R. Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.

Rimvydas Šilbajoris, „Marcelijus Martinaitis – sąžinės ir žemės poetas“, in: *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Marcelijus Martinaitis*, sudarė Jurga Perminaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 135–147.